

Herinnering aan Hans

Hermann Hesse

Herinnering aan Hans

Elegie voor een broer

Vertaling: Mark Rummens

*Vertaling gedichten in het nawoord:
Mark Rummens en Paul Bogaert*

Inhoud

Inleiding

door de vertaler – p. 6

Herinnering aan Hans – p. 12

Nawoord

door Völker Michels – p. 88

Inleiding

door de vertaler

Op 27 november 1935 overlijdt in het Zwitserse plaatsje Wettingen een zekere Hans Hesse, 53 jaar oud. Hij was de jongste zoon van twee diepverre evangelische zendingen, Johannes Hesse en Marie Gundert. Zijn feitelijke levensloop valt makkelijk in enkele zinnen samen te vatten.

Johannes ‘Hans’ Hesse junior wordt op 13 juli 1882 in Bazel geboren, een paar jaar later al verhuist het gezin naar het Zuid-Duitse Calw. De jongen gaat er naar school, eerst in de *Volksschule*, later in de *Lateinschule*. Voor hogere studies lijkt hij niet bijzonder geschikt te zijn en dus stuurt men hem op een leerstage in een handelszaak. Dat is het begin van een levenslange carrière bij allerlei handelsondernemingen, eerst als verkoper en magazijnbediende, later als correspondent en boekhouder. Het langst werkt hij bij het in het Zwitserse Baden gevestigde bedrijf Braun, Boveri en Cie., een grote naam in de machinebouw, waar hij in 1911 aan de slag gaat. Nog net voor het einde van de Grote Oorlog trouwt hij – hij is dan al 36 – met de Zwitserse boerendochter Frieda Gerber. Het paar vestigt zich in Wettingen, op luttele afstand van Hans’ werk, en krijgt twee zoons. De vreugde die hij op zijn werk ontbeert, vindt hij wel in zijn gezin, in de muziek in huiselijke kring en het kerkkoor, in kinderspelletjes en in uitstapjes. Tot hij op een herfstige ochtend in 1935 naar zijn werk vertrekt en er nooit arriveert. Hans Hesse ligt begraven op het kerkhof van Wettingen.

Banaler kan een leven haast niet zijn. Ware het niet dat deze Hans de vijf jaar jongere broer was van de algemeen geroemde auteur en latere Nobelprijswinnaar

Hermann Hesse. Als kinderen en scholieren hadden de twee een allerbeste broederband, maar hoe ging dat in hun verdere leven? Hoe was het om als speelgraag kind op te groeien in een gezin waar een streng arbeidsethos en hoge culturele en geestelijke normen golden? Hoe was het om als doodgewone (jonge)man in de schaduw van een van de grootste Duitstalige schrijvers te leven? Zeker is dat dit alles zwaar op Hans heeft gedrukt.

Meteen in de dagen en weken na Hans' onverwachte overlijden zet Hermann Hesse zich aan het schrijven van deze *Erinnerung an Hans*, die nu voor het eerst in Nederlandse vertaling verschijnt. Het is een *Gedenkblatt*, zoals hij de in memoria noemde die hij schreef wanneer een dierbare hem pas ontvallen was en de pijn nog hevig schrijnde. Het zal geen verbazing wekken dat een gevoelig man als Hesse, zeker nu het over zijn kleine broertje gaat, zich niet beperkt tot een droge necrologie met feiten en data. Het is hem erom te doen in zijn gedenkschrift de identiteit van Hans zo accuraat mogelijk te doorgronden. Daarvoor bedient hij zich evengoed van algemene indrukken over een bepaalde levensperiode als van gedetailleerde anekdotische herinneringen. Dit alles kruidt hij met zijn eigen beschouwingen en aftastende conclusies. Het resultaat is een genuanceerd portret van een complexe persoonlijkheid, want uiteindelijk is geen enkel mensenleven banaal.

Hermann en Hans waren broers, op elkaar aangewezen in dit gezin van piëtistische ouders en vrome zussen, ze gingen samen naar school, kwamen er allebei in botsing met het gezag. Daarna ging elk zijn eigen pad, en die paden liepen steeds verder uiteen. De contacten

werden schaarser, maar de broers verloren elkaar nooit helemaal uit het oog. Het kan dan ook niet anders dan dat dit gedenkschrift voor Hans tegelijk ook leest als een zoveelste fragment uit de uitgesponnen autobiografie die het hele oeuvre van Hermann Hesse eigenlijk vormt. 'Elk leven is een reis naar het eigen ik,' zo luidt het in Hesses autobiografische Bildungsroman *Demian* uit 1919. In elk boek is Hesse op zoek naar wie hij eigenlijk is, en dat doet hij ook wanneer hij nauwkeurig de band met zijn broer onderzoekt, zich pijnlijke voorvallen scherper herinnert dan mooie momenten, gewetensvol nagaat waar hij tekort is geschoten. Beide mannen waren voortdurend zoekend, leden aan het leven. Hoe kan het dan, zo vraagt de auteur zich af, dat Hans levenslang in de waan heeft verkeerd dat zijn grote broer fluitend door het leven ging?

Met deze *Herinneringen* schreef Hesse een aangrijpende elegie voor zijn broer, 'treurig en troostrijk tegelijk'. Hij probeert door te dringen tot de veelzijdige persoon die Hans was en diens leven te eren, en hij vraagt impliciet om vergeving voor eventueel schuldig verzuim van zijnentwege. Op die manier overstijgt dit gedenkschrift het particuliere en zet het ons, lezers van nu, aan om zelf onze verhouding tot anderen op tijd en stond te bevragen.

Na het eigenlijke gedenkschrift volgt een verhelderend naschrift door Hesse-specialist Volker Michels, de man die het verzameld werk van de auteur bezorgde voor uitgeverij Suhrkamp-Fischer. Deze *Erinnerung an Hans* werd voor het eerst opgenomen in een verzameling *Gedenkblätter* uit 1937, maar Michels schreef zijn

nawoord voor de in 2024 verschenen zelfstandige editie van dit aparte *Gedenkblatt*.

Tot slot bevat het boek enkele noten bij gebeurtenissen, personen en plaatsen die zowel door Hesse als door Michels als algemeen bekend werden beschouwd en die volgens ons toch enige situering in de tijd en in het leven van Hermann Hesse verdienen.

Mark Rummens

Herinnering aan Hans

Tot de onvergetelijke momenten in een mensenleven behoren die zeldzame ogenblikken waarop de mens zichzelf als van buitenaf bekijkt en plotseling trekken bij zichzelf ontwaart die er gisteren nog niet waren of die hem alleszins onbekend waren. Met een schok, een angstige huivering zelfs, ontdekken we dat we niet ons hele leven dat ene, onveranderlijke en eeuwige wezen zijn dat we denken te zijn. Voor even ontwaken we uit die zoete maar bedrieglijke droom en zien we onszelf in een nieuw daglicht, als een ander mens – dat kan groter of kleiner zijn, volwassener of juist onrijper. Die gewaarwording kan ons onthutsen of gelukzalig stemmen, maar gedurende die paar tellen zien we onszelf meedrijven in de oneindige stroom die het leven is, een stroom waarin alles voortdurend evolueert en verandert, de rusteloze stroom der vergankelijkheid die alles op haar weg meesleurt. We wisten dat wel, maar we hadden altijd gedacht dat die wet voor ons en voor onze dromen niet van toepassing was. Gelukkig duurt zo'n flits maar even, want als we alerter zouden zijn, dan zouden die seconden of uren van helderheid uitdijen tot maanden en jaren, en zo zouden we niet kunnen leven, het zou ondraaglijk zijn.

De kans is groot dat de meeste mensen zulke momenten van helder ontwaken zelfs niet kennen. Waarschijnlijk wonen de meesten onder ons levenslang in de toren van hun schijnbaar onveranderlijke ik, zoals Noach in zijn ark, en kijken ze gewoon toe, toeschouwers bij de stroom van het leven – die tegelijk de stroom van de dood is. Ze zien die stroom voorbijtrekken, ze zien vreemden en vrienden die mee worden gesleurd, ze roepen hen na en rouwen om hen. Ondertussen geloven ze stellig dat

zijzelf hier voor altijd stevig op de oever zullen staan om toe te kijken, er vast van overtuigd dat zij niet mee zullen stromen en mee zullen sterven. Ieder mens voelt zich het middelpunt van de wereld, om hem draait alles gehoorzaam zijn kringetjes. Ieder mens beschouwt zichzelf en zijn levensdagen als het eindpunt en het hoogtepunt van de wereldgeschiedenis. Achter hem liggen immers duizenden jaren en talloze volkeren die roemloos ten onder gingen, vóór hem ligt helemaal niets. Heel het reusachtige wentelende wiel van de geschiedenis lijkt er alleen maar te zijn om het nu te dienen, het kortstondige scharniermoment dat we het heden noemen.

De primitieve mens ervaart elke verstoring van dit gevoel dat hijzelf het middelpunt is, dat hij aan de oever staat terwijl de anderen door de stroom worden meegesleurd, als een bedreiging. Hij weigert om wakker geschud en onderwezen te worden. Hij ervaart het ontwaken, het aangeraakt worden door de waarheid en door de geest, als vijandig en hoogst ongewenst. Instinctmatig wendt hij zich geërgerd af van diegenen die wél getroffen worden door zo'n flits van inzicht. Hij wendt zich af van de zieners, de eeuwige tobbers, de genieën, de profeten, de bezetenen.

Mij komt het vandaag voor dat ikzelf ook niet al te veel van zulke lucide momenten heb gekend, momenten waarop ik wakker schrok en dingen helder zag. De zeldzame momenten die er toch waren, heb ik daarenboven gedurende lange periodes in mijn leven ontkend en steeds weer laten onderstoffen. De paar ervaringen van ontwaken die ik in mijn jonge jaren had, waren het sterkst. Wanneer er later zo'n waarschuwing kwam, was

ik ervarener en slimmer, kon ik wijzer reageren en beter formuleren. Maar de ervaringen zelf, de scherpzinnige momenten en de huivering die ze veroorzaakten, waren in mijn jeugd verrassender en diepgaander. Ik beleefde ze hartstochtelijker, vond ze bijna verwoestend. Als een aartsengel voor een tachtigjarige verschijnt en hem aanspreekt, dan zal dat oude hart nooit zo angstig of gelukkig kunnen kloppen als toen het jong was en die man voor het eerst 's avonds bij het tuinpoortje op Lise of Berta wachtte.

De ervaring die ik me vandaag herinner, duurde niet eens minuten, hoogstens enkele seconden. Maar in die korte tijdspanne waarin een mens zijn ogen opengaan, ziet hij veel. Het herinneren achteraf en het navertellen kosten, net zoals bij dromen, veel meer tijd dan de ervaring zelf.

Het was in ons ouderlijk huis in Calw, en het was kerstavond. In ‘de mooie kamer’ brandden kaarsen in de boom, we hadden net het tweede lied gezongen. Het plechtigste en tegelijk meest feestelijke moment was net achter de rug: het voorlezen van het kerstverhaal uit het evangelie door mijn vader. Rijzig stond hij voor de boom, het kleine bijbeltje in de hand. Het was deels voorlezen wat hij deed en deels met plechtige stem uit het hoofd reciteren, het verhaal van Jezus’ geboorte: ‘... en er waren daar herders in het veld die ’s nachts hun kudden hoedden...’

Dat was voor ons elk jaar de essentie en de kern van ons kerstfeest: vader die voor de boom stond, zijn ontroerde stem. En ondertussen onze blikken op de hoek van de kamer, waar op een halfronde tafel tussen wat rotsen en mos het stadje Bethlehem stond. Vol feestelijke spanning wachtten we op het moment waarop de cadeautjes zo meteen zouden worden uitgedeeld. En bij dit alles heerste in ons kinderhart de stille strijd die bij zulke feesten hoorde, de innerlijke strijd die elk feest een beetje verstoorde, zelfs verpestte, maar die een feest tegelijk ook meer glans bezorgde: het conflict tussen de mensenwereld en het koninkrijk Gods, tussen werelds plezier en hemelse vreugde.

Met Pasen woedde die strijd nog heviger natuurlijke, nu werd ‘maar’ de geboorte van Jezus in de stal

van Bethlehem herdacht. Bij die blijde gebeurtenis was vreugde niet alleen toegestaan, maar zelfs geboden. Maar die vreugde was niet helemaal zuiver, want tegelijk was er ook onze verrukking om de boom en het kaarslicht, om de geur van peperkoek en kaneelsterren. En vooral was er ook de ondraaglijke spanning in ons kinderhart of we op de cadeautjestafel echt datgene zouden vinden waarnaar we al weken zo hevig smachtten. Onze vreugde was dus een wonderlijk mengsel. Zo was het nu eenmaal: bij een groot feest hoorden niet alleen kaarsen en liederen, maar evengoed een lichte schaamte en het vervelende bijmaakje van een slecht geweten.

Iedere keer wanneer er bij ons thuis een verjaardag werd gevierd, begon het feest met het zingen van hetzelfde lied, een lied dat opende met deze prangende vraag: ‘Is het ook een vreugde om als mens geboren te zijn?’ En of dat een vreugde was! Als kind heb ik jaar na jaar over dat vraagteken heen gezongen. Ik was er heilig van overtuigd dat het een vreugde was om als mens geboren te zijn, zeker op verjaardagen.

Zo waren we ook vandaag, op deze kerstavond, allemaal oprecht blij van hart. We hadden naar de evangelietekst geluisterd, we hadden het tweede lied gezongen, en tijdens dat zingen had ik al steelse blikken geworpen op het hoekje van de tafel waar mijn cadeautjes ergens in de stapel lagen. Nu ging iedereen naar zijn plaats, moeder leidde de dienstmeisjes naar de hunne. Het was warm in de kamer, de lucht was verzadigd van de flakkerende kaarsen, van de geuren van was en hars en gebak. Opgewonden stonden de dienstmeisjes te fluisteren met elkaar, ze toonden elkaar hun spulletjes en voelden er al

even aan. Ook mijn jongere zusje had zopas haar cadeaus ontdekt en ze slaakte een luide vreugdekreet.

Ik schat dat ik dertien of veertien was die bewuste avond. Net als iedereen was ik van de kerstboom naar de tafel met de cadeautjes gegaan. Met mijn ogen had ik de tafel afgetast, de plek ontdekt waar mijn schatten lagen, ongeduldig was ik ernaar op weg. Daarbij moest ik mijn kleine broertje Hans ontwijken en ook het lage kindertafeltje – een speelgoedtafeltje eigenlijk – waarop zijn pakjes lagen uitgesteld. Met één blik nam ik zijn cadeautjes in me op. Het middelpunt en tevens pronkstuk ervan was een serviesje van piepklein aardewerk. Grappige miniatuurbordjes, -kannetjes en -kopjes stonden er bij elkaar – de kopjes niet groter dan een vingerhoed – een beetje komisch en tegelijk ontroerend in hun schattige formaat. Mijn kleine broertje stond met zijn hoofdje gebogen over dat porseleinen dwergserviesje. In het voorbijgaan zag ik één seconde lang heel helder zijn kindergezichtje, vijf jaar jonger dan ik was hij.

In de halve eeuw die sindsdien verstreken is, heb ik dat jongensgezichtje zo vaak teruggezien in mijn herinneringen, precies zoals het zich in die ene ondeelbare seconde aan mij had geopenbaard: een in stilte stralend, vaag glimlachend kindergezicht, dat als betoverd oplichtte door zoveel geluk en vreugde.

Meer was het niet. Het moment was al voorbij toen ik bij mijn eigen cadeautjes aankwam en er meteen geheel door in beslag werd genomen. Cadeautjes waarvan ik me er vandaag de dag geen enkel meer kan herinneren, terwijl ik nog een heel scherpe voorstelling heb van het serviesje van Hans. Dat beeld van mijn broertje

zit onvervreemdbaar in mijn hart. Van zijn gezichtje, zoals dat zich toen aan me openbaarde, raakte ik hevig ontroerd, helemaal ontredderd zelfs, emoties die alle kanten opgingen. Op de eerste plaats ging er door mijn hart een sterk gevoel van vertedering jegens die kleine Hans, vertroebeld echter door een gevoel van afstand en superioriteit. Ik vond hem schattig en vertederend, maar zijn gelukzalige vervoering vond ik kinderachtig: hoe kon iemand zo in de wolken zijn over een aardewerken prul dat je bij de pottenbakker voor enkele *gro-schen* kon kopen? Onmiddellijk, of eigenlijk gelijktijdig, voer een andere emotie door mijn hart. Ik keek neer op zijn bordjes en kannetjes, maar die minachting vond ik meteen beschamend en gemeen. Nog meer schaamde ik me over mijn superieure en blasé houding. Wat voor recht had ik om neer te kijken op een kleine jongen die nog oprecht blij en verrukt kon zijn, kleine Hans voor wie Kerstmis, het serviesje en alles eromheen nog de betoverende glans en heiligheid hadden die ze ooit ook voor mij hadden gehad.

Daarin lag heel de essentie en betekenis van deze ervaring, dat wat me door elkaar schudde en beangstigde: er bestond ineens zo iets als ‘ooit, lang geleden’. Hans was een kind en ik besepte van het ene moment op het andere dat ik geen kind meer was en het ook nooit meer zou zijn. Hans zag zijn cadeautjestafel nog als een paradijs, terwijl ik niet meer in staat was tot zulk eenvoudig geluk. Erger, ik was er trots op dat ik zijn wereld ontgroeid was, trots maar ook lichtelijk jaloers.

Voortaan keek ik van een afstand naar mijn broer, die daarnet nog mijn gelijke was. Ik keek uit de hoogte

kritisch toe, en voelde tegelijkertijd schaamte dat ik hem en zijn aardewerken spulletjes zo afstandelijk zat te bekijken, iets tussen medelijden en minachting in, tussen arrogantie en afgunst. Slechts één moment had het geduurd om deze verwijdering te laten ontstaan en om deze diepe kloof te slaan. Ik zag het aan en wist: ik was geen kind meer, ik was slimmer dan Hans en ouder, maar ook bozer en kouder.

Er was op die kerstavond eigenlijk niets gebeurd, behalve dat een klein stukje volwassenheid in mij was binnengedrongen en daar onbehagen veroorzaakte. In het lange proces van mijn ik-wording had een van de duizend cirkels zich gesloten. Maar hij had dat niet in het donker van de nacht gedaan zoals dat meestal gaat, nee, het was gebeurd toen ik één tel lang zeer wakker en bewust was geweest. Op dat moment leerde ik – zonder het rationeel te beseffen, het waren mijn tegenstrijdige gevoelens die het me openbaarden – dat er geen groei bestaat die niet ook een sterven in zich draagt.

Op dat speciale moment viel er een verdord blad van de boom, één schub van mijn oude vel viel af. Die dingen gebeuren op elk moment van ons leven, er komt immers geen einde aan de cyclus van worden en afsterven. Maar heel uitzonderlijk zijn we klaarwakker op zulke momenten en slaan we bewust acht op wat er in ons gebeurt. Tijdens die seconde waarin ik de verrukking op mijn broertjes gezicht zag, had ik veel geleerd over mezelf en over het leven, dingen waar ik geen benul van had toen ik de feestelijk geurende kamer betrad om er het kerstlied mee te zingen.

Elke keer dat ik me deze ervaring herinnerde, vond ik het merkwaardig hoe nauwkeurig de tegengestelde gevoelens in evenwicht waren: het verhoogde zelfbewustzijn ging gepaard met een donker schuldbewustzijn; het gevoel van volwassenheid stond tegenover het gevoel iets te zijn kwijtgespeeld. Ik had me slim en superieur gevoeld, maar dat botste met mijn slechte geweten. En tegenover de eigenwijze spot die ik ten opzichte van mijn kleine broertje voelde, stond de behoefte om hem daarvoor om vergeving te vragen. Was zijn onschuld niet verre te verkiezen boven mijn afstandelijkheid?

Dit alles kan misschien toberig en ingewikkeld klinken, maar op onze meest wakkere momenten zijn we nu eenmaal niet slaperig, maar net heel scherpzinnig. Wanneer we naakt tegenover de waarheid staan, missen we altijd de troost van een zuiver geweten en het comfort van het onvoorwaardelijke geloof in onszelf. Op zijn meest bewuste momenten zou een mens misschien zichzelf kunnen doden, maar nooit een ander. Hij voelt zich aan het gevaar overgeleverd, want hij is ontvanke-lijk en moet de waarheid in zich toelaten. Hij moet haar beschouwen als een essentieel element in het leven en haar leren liefhebben. Dat is niet eenvoudig, want in de eerste plaats is de mens een schepsel en beschouwt hij de waarheid als een vijandig element. Dat komt omdat de waarheid de waarheid is, nooit zoals men ze zelf zou willen kiezen, maar altijd onverbiddelijk.

Op die manier had de waarheid ook mij op dit moment van hevig bewustzijn vrijmoedig in het gelaat gekeken. Men zou dan kunnen proberen om haar zo snel mogelijk weer te vergeten, men zou haar met

terugwerkende kracht kunnen proberen af te zwakken en te verfraaien, en dat is dan ook precies wat men doet, wat men iedere keer weer probeert. Maar er blijft van zulke momenten altijd een bliksemschicht over, een sprong door de gladde waterspiegel van het leven, een bange siddering, een waarschuwing. Iedere keer wanneer men zich later zo'n moment herinnert, zijn het niet de overwegingen achteraf die men zich herinnert of de uitleg die men eraan gegeven heeft, maar altijd het moment zelf, de pure ervaring, de flits, de schok.

Ik had – terwijl ik toch zelf nog bijna een kind was – in één oogopslag mijn verwelkte kindertijd levendig voor me gezien, in het gelaat van mijn broertje. De overpeinzingen en inzichten die ik de komende uren en dagen uit deze ervaring zou puren, waren niets meer dan de dode bladeren van mijn kindertijd die een voor een van me afvielen. In het ondeelbare ogenblik van de ervaring zelf had heel die openbaring al besloten gelegen. Al met al was het voor mij een mooie en vriendelijke ervaring geweest. Wat ik gezien had in de helderheid van dat ene moment, was een mooi en vriendelijk beeld, lieflijk en zacht. Ik had immers de gelukzaligheid van een kinder gezicht mogen zien. En toch voelde het als een angstaanjagende blikseminslag. De inhoud van zo'n ervaring is immers altijd dezelfde: de waarheid kent vele gezichten, maar er is slechts *één* waarheid.

Aan mij openbaarde zich de waarheid dat de kleine Hans iets schoons en kostbaars bezat dat ik verloren was. Ik was het kwijt, het misschien wel allerbeste en meest waardevolle dat ik ooit bezeten had. Zijn het immers niet de kinderen die zalig worden geprezen, terwijl tegen de

volwassenen wordt gezegd: 'Waarlijk, wie in het rijk Gods wil binnentreden en niet wordt zoals deze kinderen...' Ik was mijn geluk kwijtgespeeld, mijn onschuld. Dat was tot me doorgedrongen doordat ik, met ogen buiten mezelf, dat geluk op het gezicht van een ander mens had gezien. Ook dit inzicht behoorde tot de vruchten van deze ervaring: wat je bezit, zie je niet, je hebt er zelfs amper weet van. Zolang ik kind was, had ik niet geweten dát ik het was. Nu had ik ogen gekregen en zag ik dingen helder voor me.

Ik had dus een blik mogen werpen op het geluk, in de gedaante van een glimlach, twinkelende ogen, een zachte gloed. Het geluk dat men maar beleeft zolang men het niet ziet. Stralend zag het eruit, en hartverwarmend, maar het had ook iets waarover je meewarig kon glimlachen, iets om een beetje uit de hoogte over te doen. En dat was precies wat ik deed: kinderlijk gedrag vond ik kinderachtig, geluk vond ik eigenlijk een beetje dom. Het wekte afgunst op, maar ook spot. Tot ongegeneerd geluk was ik zelf niet meer in staat, tot spot en kritiek des te meer. Waarschijnlijk hadden de volgelingen van Jezus ooit net zo gekeken naar de kinderen die hij zalig noemde, als ik naar mijn broertje Hans, met afgunst dus en tegelijk met spot. Ook die volwassen mannen gingen ervan uit dat ze slimmer waren, ervarener en wijzer, ook zij voelden zich boven het gelukzalige kind verheven. Alleen brachten volwassenheid, pienterheid en eigendunk geen geluk. Al die eigenschappen zouden nooit zalig worden geprezen en dus ook nooit iemand op weg helpen naar het rijk Gods.

Dat was precies het bittere van mijn kortstondige ervaring, de aanklacht die erin besloten lag. Er lag zelfs nog een diepere bitterheid in de waarheid verscholen. Je zou kunnen zeggen dat dit nieuwe, ontzuenderende besef enkel mijzelf aanging, het was een zedenles voor me, iets om me voor te schamen. Maar het was meer, het was algemener. Op het moment zelf deed deze algemene waarheid misschien minder pijn, maar uiteindelijk sneed ze dieper. Zo is de waarheid nu eenmaal, ze is onaangenaam en onverbiddelijk. Deze algemene en harde waarheid luidde: ook het geluk dat het gezicht van mijn broertje zo mooi liet stralen, was onbetrouwbaar, het kon verwelken en verloren gaan. Ook ik had het ooit gehad en ik was het kwijtgeraakt en zo zou ook Hans het ooit kwijtspelen. Omdat ik dat zo duidelijk besepte, voelde ik naast mijn afgunst en spotlust nog iets anders jegens Hans, met name medelijden. Het was geen brandend medelijden, maar een zacht en droevig meevoelen, zoals je ook kon meevoelen met de bloemen in een weide waar de maaimachine net met haar werk begonnen is.

Ik zeg het nogmaals: natuurlijk beschikte ik toen niet over de woorden waarmee ik nu heel dat innerlijke proces probeer te beschrijven en te verklaren. Ik kon mijn ervaring toen nog niet analyseren, maar nog diezelfde avond begon ik met mijn denkwerk, en ik heb dat geregeld voortgezet, tot op de dag van vandaag waarop ik er voor het eerst iets over noteer. Van veel huidige gedachten weet ik niet of ik er toen al een aanzet van bespeurde, of dat ze pas veel later in me zijn opgekomen. Dat laatste geldt zeker voor de gedachte aan de dood die ik toen zeker nog niet had. Door de aanblik van mijn lachende broertje

werd ik weliswaar aan de vergankelijkheid van alles herinnerd, nogal sterk zelfs, maar vergankelijkheid en dood zijn voor kinderen twee ver uiteen liggende dingen. Dat mijn kindertijd aan het verwelken was, dat ik het beste ervan reeds achter me had, dat ik het mooiste al kwijt was, dat was de duidelijke boodschap van mijn wakkere ervaring, maar die zei me evenzeer: ook jouw broertje zal zijn kindertijd verliezen, ook hij is onderworpen aan de onverbiddelijke wet. Dat die wet echter de naam van de dood draagt, dat wist ik toen niet, dat werd me door geen enkele stem gezegd, want ik wist toen niets van de dood en ik geloofde er ook niet in. Van de vergankelijkheid wist ik al heel wat, die zag ik dagelijks in de natuur en bij de dichters. Het vallen van de bladeren had ik al vaak genoeg gezien. Dat elk ontwaken, elke aanraking door de waarheid en de wetten van het leven, ook betekent dat je aangeraakt wordt door de dood, dat wist ik echter niet. Mijn verstand althans wist het niet, maar mijn diepste kern had deze huivering zeker al gevoeld.